મૂળભૂત લોકશાહી – ભાગ ૩ : શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થાનિક સરકાર

પ્રકરણ ૧૨

> હું ઇચ્છું છું કે ... એક સંપૂર્ણ સ્થાનિક સંસ્થાની રચના તાત્કાલિક થવી જોઈએ, ... જેથી લોકોને ખરેખર ખબર પડે કે વહીવટ શું છે, મતાધિકાર શું છે, સત્તાઓ શું છે, અધિકારો શું છે અને નાના ક્ષેત્રમાં, તેમના પોતાના શહેરમાં, તેમના પોતાના ગામોમાં કયા વિશેષાધિકારો છે.
>
> - રુસ્તમ કે. સિધવા, સભ્ય, બંધારણ સભા
> (બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ દરમિયાન, ૧૩ ઓક્ટોબર, ૧૯૪૯)

આકૃતિ ૧૨.૧. બૃહદ મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન (મૂળે 'બોમ્બે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન') ની રચના 1865માં કરવામાં આવી હતી.

© NCERT not to be republished

મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો ?

૧. શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓ શું છે અને તેમના કાર્યો શું છે?

૨. શાસન અને લોકશાહીમાં તેઓ શા માટે મહત્વપૂર્ણ છે?

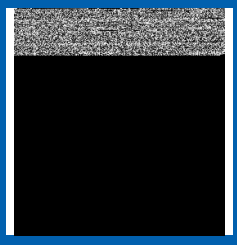

પરિચય

અગાઉના પ્રકરણોમાં આપણે વાંચ્યું કે લોકતંત્રમાં સુશાસનનું ઉદ્દેશ્ય નાગરિકોને સશક્ત બનાવવા માટે છે, જેથી તેઓ દેશના કાર્યમાં સક્રિયપણે ભાગ લઈ શકે. આ લક્ષ્ય ગામડાં, શહેર, રાજ્ય કે રાષ્ટ્રીય સ્તરે હોય શકે છે. આ સહભાગી લોકતંત્રની એક ખૂબ જ ખાસિયત છે.

અમે એક ગામડાની પૃષ્ઠભૂમિથી આ પ્રણાલીના મૂળ તત્ત્વોને સમજવા માટે આ નજાકત પર ધ્યાન આપ્યું હતું. ચાલો જોઈએ કે શા માટે એક નગરિય પૃષ્ઠભૂમિમાં આ કાર્યો વધુ જટિલ છે. કારણ કે નગરિય સમાજ વધુ જટિલ અને વિવિધતાપૂર્ણ હોય છે. તેથી નગર શાસન વધુ જટિલ બની શકે છે. પરંતુ અમે અહીં તેના મૂળ સિદ્ધાંત સુધી મર્યાદિત રહીશું.

ચાલો શોધીએ

→ કોલકાતા, ચેન્નાઈ કે મુંબઈ જેવું શહેર, ગામ કે નગર કરતાં વધારે જટિલ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ કેમ હોય છે?

→ તમારા સહાધ્યાયીઓ સાથે, તમે જેનાથી પરિચિત હો એવા કોઈ પણ શહેરમાં રહેતા વિવિધ સમુદાયોની યાદી બનાવો. તમે કેટલાની યાદી બનાવી શક્યા? તમે સૂચિમાં બીજું શું અવલોકન કરો છો?

શહેરી વિસ્તારોમાં શાસન અને વહીવટની તપાસ કરતાં પહેલાં, તે ભારતીય શાસન પ્રણાલી, ગ્રામીણથી લઈને રાષ્ટ્રીય, પૃષ્ઠ ૧૭૫ પર આકૃતિ ૧૨.૨માં દર્શાવ્યા મુજબ, એકંદરે જોવામાં મદદ કરે છે. પિરામિડનો પાયો સ્થાનિક સ્તરનો છે, જે લોકોની નજીક છે, જ્યારે ટોચ રાષ્ટ્રીય સ્તરનો છે.

પ્રકરણ ૧૧ માં અમે પિરામિડની ડાબી બાજુની તપાસ કરી હતી. હવે આપણે જમણી બાજુ તરફ એક નજર નાખીશું.

© NCERT not to be republished

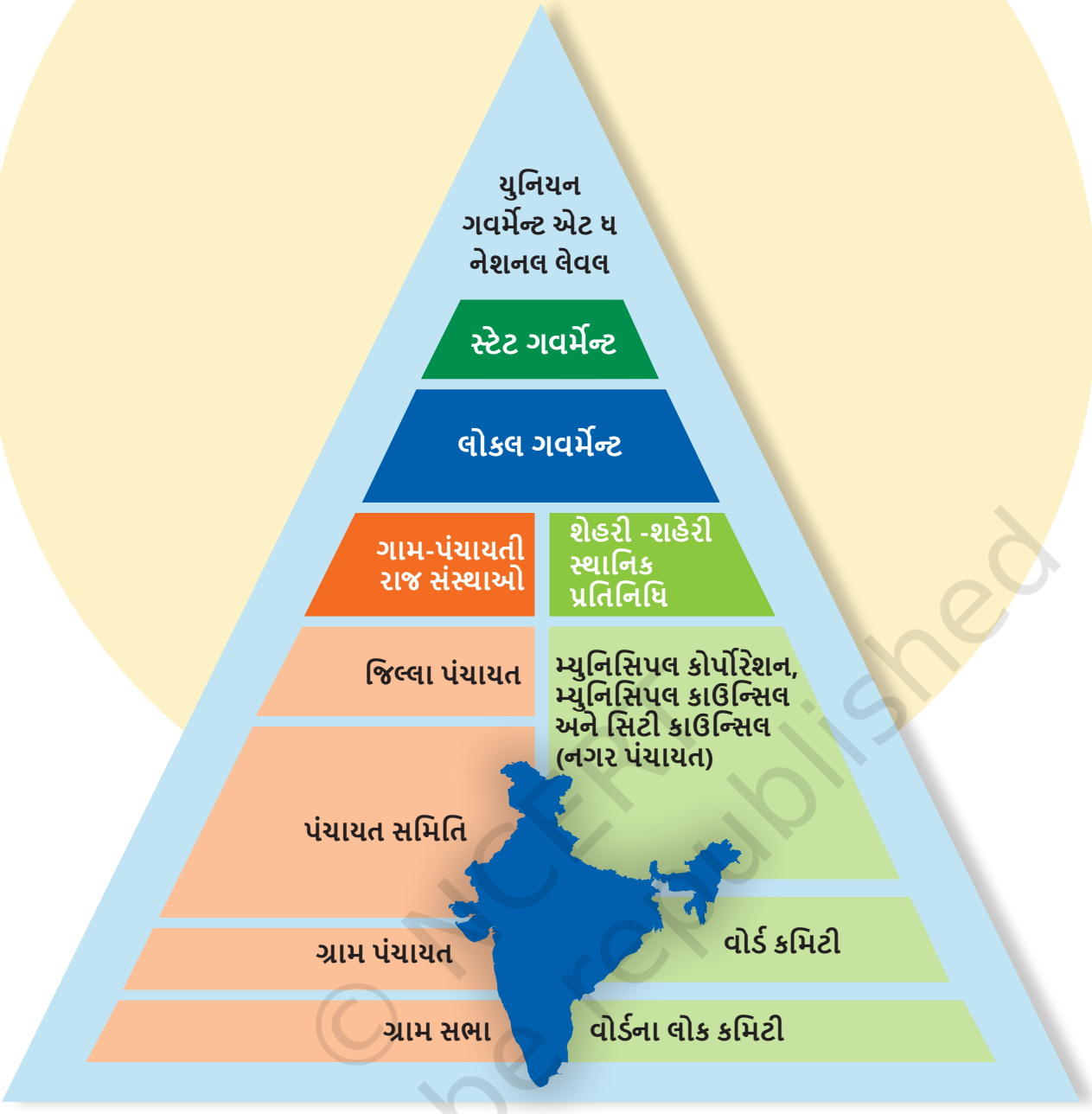

આકૃતિ ૧૨.૨

ચાલો શોધીએ

ઉપરોક્ત આકૃતિ ૧૨.૨માં તમે પંચાયતી રાજ પદ્ધતિ અને શહેરી સ્થાનિક સરકાર વચ્ચે કઈ સમાનતા અને તફાવતો જોશો?

શહેરી સ્થાનિક એકમો

શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થાનિક સરકારી માળખાને 'શહેરી સ્થાનિક એકમો' કહેવામાં આવે છે. તેઓ વિકેન્દ્રીકૃત છે, જેનો અર્થ એ છે કે ટોચ પર કેન્દ્રીય સત્તા હેઠળ કામ કરવાને બદલે, સ્થાનિક સમુદાયો તેમના વિસ્તારોનું સંચાલન કેવી રીતે થાય છે અથવા તેઓ જે સમસ્યાઓનો સામનો કરે છે તેના પર સીધો અભિપ્રાય ધરાવે છે. તે વિસ્તારમાં રહેતા નાગરિકો માટે એક સાથે

© NCERT not to be republished

આવવું અને તેમના માટે શું શ્રેષ્ઠ છે તે વિશે નિર્ણયો લેવાનું એક મિકેનિઝમ છે. શહેરો અને નગરોને 'વોર્ડ' તરીકે ઓળખાતા નાના એકમોમાં વિભાજિત કરવામાં આવે છે, અને વોર્ડ સમિતિઓ આરોગ્ય શિબિરો યોજવા, સિંગલ-યુઝ પ્લાસ્ટિકના ઉપયોગ સામે ઝુંબેશ યોજવા જેવી પ્રવૃત્તિઓની સુવિધા આપે છે, વગેરે વગેરે. તેઓ પાણીનું લીકેજ, અવરોધિત ગટર, ક્ષતિગ્રસ્ત રસ્તો વગેરે જેવી કોઈ પણ ગરબડ થાય તેના પર પણ નજર રાખે છે અને આવી સમસ્યાઓની જાણ સત્તાવાળાઓને કરે છે. જો કે, વોર્ડની ચોક્કસ કામગીરી તેઓ બનાવેલા નિયમોના આધારે, દરેક રાજ્યમાં અલગ અલગ હોય છે.

એકંદરે, શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓ વિવિધ કાર્યો માટે જવાબદાર છે - આંતરમાળખાની કાળજી લેવામાં મદદ કરવી, કબ્રસ્તાનની જાળવણી કરવી, કચરો એકઠો કરવો અને તેનો નિકાલ કરવો, સરકારી યોજનાઓના અમલીકરણની ચકાસણી કરવી, સ્થાનિક કરવેરાઓ અને દંડો એકત્રિત

કરવા વગેરે. આ વિસ્તારના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ માટેના આયોજનમાં પણ તેમની કેટલીક ભૂમિકા છે. જો કે, આ સંસ્થાઓ તેમની કામગીરી કુશળતાપૂર્વક કરવા સક્ષમ બને તે માટે, શહેરમાં રહેતા લોકોએ પણ તેમની ફરજો બજાવવી જોઈએ, જેનો અર્થ એ છે કે તેઓએ તેમના ક્ષેત્ર માટે કાળજી અને ચિંતા દર્શાવવી જ જોઇએ (યાદ રાખો, આ એક સહભાગી લોકશાહી છે). દાખલા તરીકે, જો લોકો કચરો અલગ પાડવા અંગેની

© NCERT not to be republished

સૂચનાઓનું કાળજીપૂર્વક પાલન કરે, તો કચરો એકઠો કરવાનું સરળ બને છે; અથવા જો તેઓ કોઈ શેરીમાં પાણીનું લીકેજ જુએ છે, તો તેની તાત્કાલિક જાણ કરવાથી કિંમતી પાણીનો વધુ બગાડ અટકશે.

ચાલો શોધીએ

શું તમે ચાર કે પાંચ વધુ ક્રિયાઓ વિશે વિચારી શકો છો જે જવાબદાર નાગરિકો તેમના શહેરના વિસ્તારને મદદ કરવા માટે લઈ શકે છે ?

આકૃતિ ૧૨.૩. મદ્રાસ કોર્પોરેશન

મદ્રાસ કોર્પોરેશન (હવે ગ્રેટર ચેન્નાઈ કોર્પોરેશન)ની સ્થાપના 29 સપ્ટેમ્બર, 1688 ના રોજ થઈ હતી, જે ભારતની સૌથી જૂની મ્યુનિસિપલ સંસ્થા છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ ગયા વર્ષે એક ચાર્ટર બહાર પાડ્યું હતું, જેમાં 'ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ' શહેર અને ફોર્ટથી 16 કિ.મી.ના અંતરે આવેલા તમામ પ્રદેશોને કોર્પોરેશનમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા હતા. ૧૭૯૨ના સંસદીય અધિનિયમથી મદ્રાસ કોર્પોરેશનને શહેરમાં મ્યુનિસિપલ ટેક્સ લાદવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી, ત્યારથી જ મ્યુનિસિપલ વહીવટની શરૂઆત યોગ્ય રીતે થઈ હતી.

© NCERT not to be republished

ઈન્દોર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન હેઠળ સેવાઓ

મિલકત વેરો	પાણી ખર્ચ	સોલિડ વેસ્ટ મેનેજમેન્ટ	બિઝનેસ, હોર્ડિંગ્સ, ટ્રેડ લાયસન્સ
સીઆરએમ* - મેરેજ સર્ટિફિકેટ	સીઆરએમ - ફાયર સર્વિસીસ	સીઆરએમ - વિવિધ લાઇસન્સ	સીઆરએમ - વોટર ટેન્કર, કાટમાળ ક્લિયરન્સ
વૃક્ષ કાપવા અને વૃક્ષ પરિવહન		CRM - તકરારો	

સીઆરએમ - વિનંતી પર સેવાઓ

પાણીનું ટેન્કર	સેપ્ટિક ટેન્કર	ઓડિટોરિયમ	અંતિમ સંસ્કાર વાન	મોબાઇલ શૌચાલય	એમ્બ્યુલન્સ

*સીઆરએમઃ સિટીઝન રિલેશનશિપ મેનેજમેન્ટ.

(ઈન્દોર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન દ્વારા અપાતી સેવાઓની યાદી અહીં સરળ બનાવવામાં આવી છે.)

આકૃતિ ૧૨.૪. ઈન્દોર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન હેઠળ સેવાઓ

© NCERT not to be republished

એના વિશે વિચારો

મધ્યપ્રદેશના ઇન્દોરને સતત સાત વર્ષ સુધી સ્વચ્છ સર્વેક્ષણ સરકારની યોજના હેઠળ ભારતનું સૌથી સ્વચ્છ શહેર આપવામાં આવ્યું છે. આ સિદ્ધિમાં ઈન્દોરના નાગરિકોની ભૂમિકા શું હોઈ શકે?

આપણે જોઈએ છીએ તેમ, ચેન્નાઈ અને ઈન્દોરમાં તેમના શહેરી એકમોની ટોચ પર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન છે. માત્ર ૧૦ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતાં શહેરોમાં જ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન (જેને 'મહાનગર નિગમ' પણ કહેવામાં આવે છે) તેમની સર્વોચ્ચ સંસ્થા છે. ૧થી ૧૦ લાખની વચ્ચે, સર્વોચ્ચ સંસ્થા મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ (જેને 'નગર પાલિકા' પણ કહેવામાં આવે છે) છે. ઓછી વસ્તીવાળા શહેરો અને નગરોમાં નગર પંચાયત છે.

ચાલો શોધીએ

→ તમારા રાજ્યમાંથી અને થોડાં પડોશી રાજ્યોમાંથી થોડાં શહેરો પસંદ કરો. આમાં તમે રહો છો તે શહેર અથવા તમારા શહેર અથવા ગામની નજીકના શહેરનો સમાવેશ થઈ શકે છે. તમે કેવી રીતે જાણશો કે તેમની પાસે નગર પંચાયત, મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ અથવા મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન છે કે નહીં? શહેરોના નામ અને તેમાંના દરેકની પાસેના શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાના પ્રકાર સાથેનું કોષ્ટક દોરો.

→ શહેરી સ્થાનિક એકમો તેમની પ્રવૃત્તિઓ માટે કેવી રીતે ભંડોળ પૂરું પાડે છે? (સંકેત: ઈન્દોર મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન દ્વારા પૃષ્ઠ 178 પર આકૃતિ 12.4માં કરવામાં આવેલા કાર્યોની તસવીરો ધ્યાનથી જુઓ.) શું તેમાંથી કેટલીક સેવાઓ ચૂકવવામાં આવે છે?

સમીર : હેલો! મેં તમને અહીં પહેલાં ક્યારેય જોયા નથી. શું તમે આ ગામમાં નવા છો?

અનિતા : હેલો! હા, હું નજીકમાં રહેતા મારા પૌત્ર-પૌત્રીઓને મળવા જાઉં છું. હું શહેરનો છું. તે અહીંથી તદ્દન અલગ છે!

સમીર : અરે, સાચે જ? શહેરમાં તે કેવું છે?

અનિતા : અચ્છા, અહીં તો વ્યસ્ત અને ગીચ છે, બધે જ ઊંચી ઇમારતો છે. ઘણા બધા લોકો

© NCERT not to be republished

હંમેશાં આમતેમ દોડાદોડ કરતા હોય છે, અને અહીંની શાંતિની તુલનામાં તે ઘોંઘાટીયા હોય છે. ઉપરાંત, લોકો વધુ સ્વતંત્ર હોય છે અને ઘણી વાર તેમના પડોશીઓને પણ જાણતા નથી.

સમીર : વાહ! અહીં, દરેક જણ બીજા બધાને ઓળખે છે અને એકબીજાને મદદ કરવા માટે તૈયાર થાય છે - અમે ખેતરોમાં સાથે મળીને કામ કરીએ છીએ, તહેવારો સાથે મળીને ઉજવીએ છીએ, અને એક સમુદાય તરીકે નિર્ણયો પણ લઈએ છીએ.

અનિતા : અચ્છા, શહેરમાં હજી પણ કંઈક ને કંઈક કોમની ભાવના છે. બીજા જ દિવસે ભારે વરસાદને પગલે બે રસ્તા દૂર એક મકાન ધરાશાયી થયું હતું. કાટમાળને સાફ કરવામાં મદદ કરવા અને અંદર કોઈ ફસાયેલું નથી તેની ખાતરી કરવા માટે બધી જગ્યાએથી ડઝનેક લોકો એકઠા થયા હતા.

સમીર : શું આવા કિસ્સાઓમાં સ્થાનિક સરકાર મદદ નથી કરતી?

અનિતા : હા, એમ જ છે. હકીકતમાં, આપણી પાસે સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ છે જે અમારું અને અમારા હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

સમીર : અચ્છા, એ તો આપણી ગ્રામ પંચાયત જેવું લાગે છે, બહુ મોટી. સભ્યો પણ ચૂંટાય છે, પરંતુ તેઓ બધા એકબીજાને ઓળખે છે, તેથી ઘણા વધુ લોકો ભાગ લઈ શકે છે અને ગામને લગતા તમામ પ્રકારના મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી શકે છે. કેટલીકવાર, અમે બાળકોને પણ સાંભળી શકીએ છીએ.

અનિતા : ખરેખર ? તમે તે બનાવતા નથી?

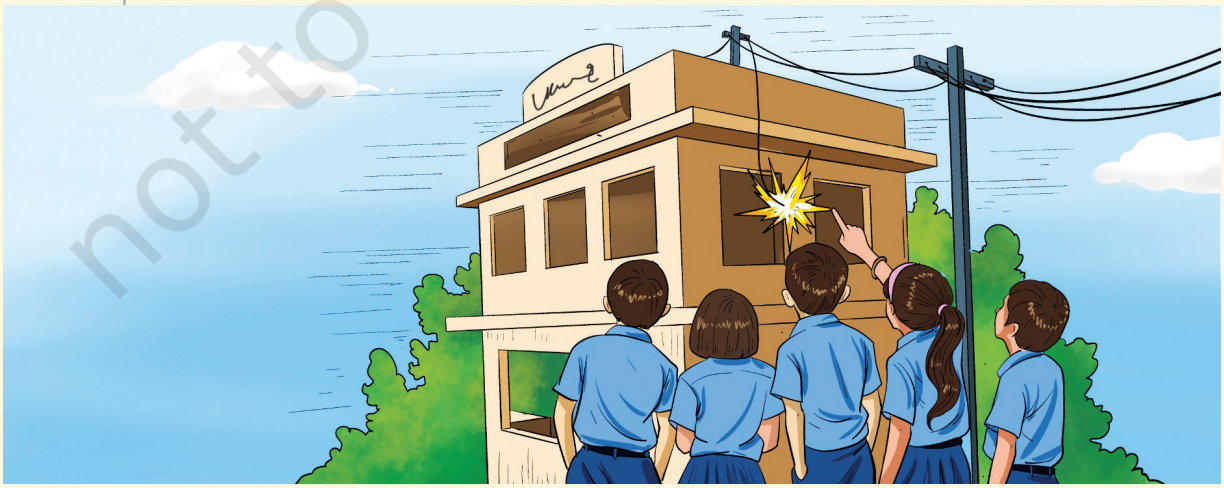

© NCERT not to be republished

સમીર : જરાય નહીં! તે દિવસે થોડાં બાળકોએ જોયું કે વીજળીનો તાર ભયજનક રીતે નીચે લટકતો હતો, જે લગભગ એક ઇમારતની છતને સ્પર્શતો હતો. અમે માત્ર તેની જાણ જ કરી નથી, પરંતુ અમે અમારા ગ્રામસભાના એક સભ્યને સમજાવ્યું કે ઇલેક્ટ્રિક પોસ્ટ થોડી ખસેડવી જોઇએ. અને તે થઇ ગયું!

અનિતા : ગ્રેટ! હું માનું છું કે લોકશાહીએ આ રીતે કામ કરવું જોઇએ. શહેરમાં તે વધારે અટપટું લાગે છે, પરંતુ વિચાર એક સરખો જ છે - દરેકનો અવાજ મહત્ત્વનો છે.

સમીર : હા, ચાલે છે! માફ કરશો, મારે એક ચાલ ચાલવી જ જોઇએ. મારી માતાને થોડી ખરીદી માટે મારી સહાયની જરૂર છે. મને શહેર વિશે કહેવા બદલ આભાર.

અનિતા : અને તારા ગામ વિશે મને કહેવા બદલ તારો આભાર! હું ચોક્કસપણે આસપાસ જોવા જઇ રહ્યો છું.

સમીર : અચ્છા, કદાચ આપણે ક્યારેક ફરી મળીશું. આવજો!

આપણે આગળ વધીએ તે પહેલાં...

→ શહેરી વિસ્તારોમાં વિકેન્દ્રીકૃત શાસન વિવિધ શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓ મારફતે કામ કરે છે, જે નાગરિકોના જીવનને અસર કરતી વિવિધ કામગીરીઓ પૂર્ણ કરે છે.

→ ગ્રામીણ સંદર્ભની જેમ, શહેરી સ્થાનિક એકમોમાં ચૂંટાયેલા સભ્યો હોય છે, જેઓ સ્થાનિક નાગરિકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

→ નાગરિકોની પણ ફરજો છે કે તેઓ એ સુનિશ્ચિત કરે કે સ્થાનિક સંસ્થાઓ તેમની કામગીરી કુશળતાપૂર્વક કરી શકે.

પ્રશ્નો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રકલ્પો

1. ઓ શાળાએ જવાના માર્ગમાં, તમે અને તમારા મિત્રો જુઓ છો કે પાણીની પાઇપ લીક થઇ રહી છે. ગળતરના કારણે ઘણું પાણી વેડફાઇ રહ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં તમે અને તમારા મિત્રો શું કરશો?
2. તમારી નજીકના શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાના સભ્યને તમારા વર્ગમાં આમંત્રિત કરો. તેમની સાથે તેમની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓની ચર્ચા કરો. તેમને પૂછવા માટે પ્રશ્નોનો સમૂહ તૈયાર કરો જેથી મીટિંગ ફળદાયી રહે.

© NCERT not to be republished

3. તમારા કુટુંબના પુખ્ત વયના સભ્યો સાથે ચર્ચા કરો અને શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓ પાસેથી તેમની અપેક્ષાઓની યાદી બનાવો.
4. સારી શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાની લાક્ષણિકતાઓની સૂચિ બનાવો.
5. ગ્રામીણ વિસ્તારો અને શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં પંચાયતી રાજ પર્ણાલી વચ્ચે સમાનતા અને તફાવત શું છે?

નૂડલ્સ

© NCERT not to be republished
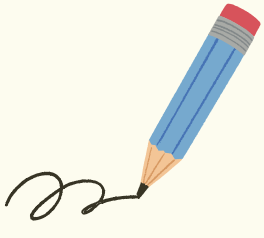
નોટ્સ (Notes) અને ડૂડલ્સ (Doodles) ને જોડીને શબ્દ-સંક્ષેપ બનાવો.
આ જગ્યાનો ઉપયોગ ટિપ્પણી અને ચિત્રાંકન માટે કરો."